

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ FOUCAULT

Βασίλης Ρωμανός^α

^αΤμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση έχει ως στόχο να παρουσιάσει το εγχείρημα του ύστερου Foucault να θεμελιώσει μια δυνατότητα υπέρβασης του πλαισίου της βιοεξουσίας στρεφόμενος προς το ζήτημα της ηθικής αυτοσυγκρότησης του υποκειμένου, δηλαδή, στο είδος της σχέσης που το τελευταίο καλείται να έχει με τον εαυτό του ώστε να μορφοποιείται ως ενικός φορέας των πράξεών του. Θα παρουσιάσει συνεπώς τις διάφορες ιστορικές μετατοπίσεις που υφίστανται οι 'ενστόχαστες' και 'εκούσιες' πρακτικές αυτοσυγκρότησης του εαυτού, δηλαδή, τη φουκωική γενεαλογία των 'τεχνικών υποκειμενοποίησης', ως απάντηση στα προβλήματα που κατά τις κριτικές κατατρέχουν τον πρώιμο κονστρουκτιβισμό του –την αδυναμία του κυρίως να ισχυροποιήσει τις 'πρακτικές της αντίστασης'. Η εισήγηση, θα ισχυριστεί, ωστόσο, ότι παρά την προσπάθειά του να συστήσει μια μορφή παρεμβατικής στον ιστό της εξουσίας υποκειμενικότητας, ο Foucault εξακολουθεί να προκρίνει τη γλώσσα της πειθάρχησης έναντι της ατομικής δυνατότητας.

Λέξεις κλειδιά: Foucault, βιοεξουσία, υποκείμενο, επιμέλεια εαυτού, κυβερνησιμότητα

POWER AND SUBJECTIFICATION IN FOUCAULT'S LATE WORK

Vassilios Romanos^α

^αDepartment of Sociology, University of Crete

Abstract

The aim of this paper is to present the late Foucault's attempt to establish a possibility of transcending the framework of biopower by turning to the question of the ethical self-constitution of the subject, that is, to the kind of relationship the latter is called upon to have with herself in order to be shaped as a singular agent of her actions. It will therefore present the various historical modifications of the 'voluntary' practices of self-constitution, i.e., Foucault's genealogy of 'subjectivization techniques', as a response to the problems that haunt, according to critics, his early constructivism –his inability mainly to substantiate the 'practices of resistance'. The paper will argue, however, that despite his attempt to introduce an intrusive into the web of power subjectivity, Foucault still accentuates the language of discipline over individual possibility.

Keywords: Foucault, biopower, subject, care of the self, governmentality

Εισαγωγή

Γράφοντας μέσα από την παράδοση του δομισμού, το έργο του Foucault διέπεται σαφώς από έναν θεωρητικό αντιουμανισμό. Τούτο ισχύει τόσο για την πρώτη, 'αρχαιολογική', φάση του, στην οποία παρουσιάζει το υποκείμενο ως αποτέλεσμα «ρηματικής σχηματοποίησης», όσο και για την ύστερη, όπου ανεγείρει το ανώνυμο σύμπλεγμα εξουσίας/γνώσης σε ρυθμιστή ενός κανονικοποιημένου σώματος και ενός υπάκουου νου. Θα ισχυριστώ, ωστόσο, ότι στην τρίτη και τελευταία φάση του έργου του, ο Foucault επιχειρεί να θεμελιώσει μια δυνατότητα υπέρβασης της υπερκείμενης επιστημικής και θεσμικής δομής, όταν προσδίδει στο υποκείμενο μια δυνατότητα αυτοσυγκρότησης, την οποία κατανοεί στη βάση της σχέσης που αυτό αποκτά προς τον εαυτό του προκειμένου να ορίσει τον τρόπο με τον οποίον οφείλει να διάγει ηθικά το βίο του. Αλλά ας εξετάσουμε όλα αυτά τα περάσματα στο έργο του λίγο πιο αναλυτικά.

Η Επιστημολογική Σχηματοποίηση του Υποκειμένου

Το πρώιμο έργο του Foucault –και μ' αυτό εννοώ τις *Λέξεις και τα Πράγματα* (αρχική έκδοση 1966) και την *Αρχαιολογία της Γνώσης* (αρχική έκδοση 1969)– επιχειρεί να δείξει ότι η ανθρώπινη σκέψη οριοθετείται από διάφορα «συστήματα σκέψης» ή *ρηματικούς σχηματισμούς* (discursive formations), όπως τα αποκαλεί, τα οποία λειτουργούν ως οργανωτικές αρχές του κόσμου καθώς κυβερνούν σιωπηρά τα γνωστικά πεδία που προσυπογράφουν τη θεμελίωση των σύγχρονων επιστημών (Foucault 1987). Ενσωματώνοντας γνωστικές *αποφάνσεις* (statements) και συνακόλουθες «πρακτικές του λόγου», οι ρηματικοί σχηματισμοί συστήνουν τη νοηματική ενότητα εντός της οποίας ανακοινώνεται το νομιμοποιημένο αντικείμενο της γνώσης. Για τον πρώιμο Foucault δεν υπάρχει ένα «εξω-επιστημονικό» αντικείμενο, μια κάποιου τύπου μη-ρηματικά κατασκευασμένη εμπειρική πραγματικότητα που να μην είναι *πάντοτε και ήδη* διαποτισμένη από την *έννοια* που επινοεί γι' αυτή ένας δεδομένος «χώρος επιστημοσύνης» (épistème).¹ Όπως ο κεραυνός, για παράδειγμα, εκλαμβάνεται ως «φυσικό φαινόμενο» ή ως «έκφραση της οργής του Δία» ανάλογα με τον επικρατούντα ρηματικό σχηματισμό, έτσι και η κατάσταση της «παραφροσύνης» ή της «παραβατικής συμπεριφοράς», παράγονται θεμελιακά μέσα από τις αντίστοιχες *διακρίσεις* που κατασκευάζουν οι κατηγορίες των επιμέρους επιστημονικών κλάδων της ψυχανάλυσης και της εγκληματολογίας. Με πανόμοια λογική, η «υστερική γυναίκα», ο «διεστραμμένος γέρος» ή η «κυρία της βικτωριανής αυλής», συνιστούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής ύπαρξης που ταξινομούνται ως τέτοιες όταν ακριβώς η σεξουαλικότητα διερευνείται συστηματικά στο πλαίσιο της ψυχιατρικής. Το ανθρώπινο υποκείμενο, ευρύτερα, στις διάφορες ποικιλόμορφες εκφάνσεις του, συγκροτείται μέσα από τον λόγο των επιστημών ο οποίος συστήνει την *επικράτεια* εντός της οποίας αυτό ανεγείρεται σε «αντικείμενο μελέτης»: η οικονομική επιστήμη το κατασκευάζει ως «παραγωγικό άτομο» που υπόκειται στους νόμους της αγοράς, η βιολογία ως «έμβιο οργανισμό» καθοριζόμενο από τους νόμους της φύσης, η γλωσσολογία ως ον «έχον λόγον» διεπόμενο από σημασιολογικές δομές, κ.ο.κ. Το υποκείμενο, εν ολίγοις, τονίζει ο Foucault, υπάρχει μόνον εντός του διασκορπισμένου πεδίου της «ρηματικής τροπικότητας»· δεν «φέρει ουσίαν», αλλά 'επινοείται' από γνωστικές πρακτικές που συγκροτούν θεμελιακά αυτό που μελετούν.² Η «ουσία» του, κατά μια έννοια, θα μπορούσε να εντοπιστεί μόνο στο σύνολο των *δυνατών* διατυπώσεων που μπορούν να αναδυθούν επ' αυτού, στην ολότητα, δηλαδή, των *δυνατών* ρηματικών σχηματισμών που μπορούν να καθιερυθούν περί του ανθρώπου, συνεπώς, σε μια τάξη που είναι αέναα υπό συνθήκη και που μέλλει διαρκώς να πραγματωθεί.

Τέλος, πέραν του τρόπου παραγωγής του λόγου, οι ρηματικοί σχηματισμοί ρυθμίζουν και τις μη-ρηματικές σχέσεις εξουσίας που για τον Foucault είναι ενεργές σε ολόκληρο το φάσμα του κοινωνικού. Αυτό είναι το αντικείμενο της δεύτερης κυρίως φάσης του

έργου του, στο οποίο συνδέει με έναν ιδιαίτερα Νιτσεικό τρόπο το ζήτημα της γνώσης με τη θέληση για εξουσία.

Γνώση, Εξουσία και Υποκειμενικότητα

Στο ύστερο, γενεαλογικό, έργο του –με το οποίο εννοώ το *Επιτήρηση και Τιμωρία* (αρχική έκδοση 1975) και τον 1ο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (αρχική έκδοση 1976)– ο Foucault δεν ισχυρίζεται μόνο ότι οι ρηματικοί λόγοι και οι πρακτικές της επιστήμης παρέχουν τη δυνατότητα (δηλαδή, την εξουσία) για πράγματα που ειδάλλως ο φορέας της γνώσης δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει ή διενεργήσει («η γνώση είναι δύναμη»), αλλά επιπρόσθετα ότι καμιά μορφή εξουσίας δεν μπορεί ν' ασκείται χωρίς τη συνοδεία ενός καθεστώτος νομιμοποιημένης γνώσης («η εξουσία είναι γνώση»)³. Έτσι, αντιμετωπίζει τις πρακτικές των επιστημών, όχι ως πρότυπα διαφώτισης, αλλά κατά βάση ως επιστημοποιημένους λόγους περί της «αλήθειας» που υιοθετούνται από τους εκάστοτε εξουσιαστικούς σχηματισμούς ως εργαλεία ηγεμονίας. Κάθε επιστήμη συγκροτεί έναν μηχανισμό παραγωγής «αυθεντιών» που μέσω συγκεκριμένων «ηθικών τεχνολογιών» εγγράφεται στο νου και στο σώμα του υποκειμένου εξασφαλίζοντας την αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησής του.

Στη βάση αυτή, ο Foucault αναλαμβάνει μια γενεαλογία του συμπλέγματος εξουσίας/γνώσης, την οποία *ipso facto* παρουσιάζει και ως μια γενεαλογία της κατασκευής της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Αυτή, εκκινείται από την *κυριαρχική* (sovereign) μορφή εξουσίας που σημαδεύει κι εκδικείται, προχωρά στην *πειθαρχική* (disciplinary) εξουσία που σωφρονίζει κι επιτηρεί μέσω ποινών, καταναγκασμών και τιμωριών, για να απολήξει στη *βιοεξουσία* που κανονικοποιεί και ομογενοποιεί μέσω ελέγχων, υπολογισμών και μεθόδων σωφρονισμού, αλλά προπάντων μέσω προσαρμογών και ρυθμίσεων στο ανθρώπινο σώμα, για το οποίο αναπτύσσει μια ολόκληρη επιστήμη της λειτουργίας του.⁴ Ο Foucault δε, στέκεται ιδιαιτέρως σ' αυτόν τον τελευταίο τύπο εξουσίας που αναδύεται στη νεωτερικότητα, φέρνοντας στο φως τον «τοπικό», «συνεχή» και «τριχοειδή» χαρακτήρα του, το σφιχτά δεμένο πλέγμα των υλικών του καταναγκασμών και τις διάφορες μικροτεχνικές που υιοθετεί καθώς διαπλέκεται με τους λόγους της γνώσης για να παραγάγει έναν ολικά εξημερωμένο άνθρωπο.⁵

Ο Foucault, βεβαίως, αναγνωρίζει ότι στον δαιδαλώδη ιστό της βιοεξουσίας οι δρώντες χαράσσουν επιμέρους στόχους, κάνουν ελιγμούς και αναπτύσσουν ποικίλες τακτικές· αναγνωρίζει, με άλλα λόγια, τον *στρατηγικό* χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Με την κατηγορία αυτή, ωστόσο, δεν εννοεί το προθετικό ενέργημα ή το πρόταγμα που εδράζεται σε θεμελιακές επιλογές συγκεκριμένων ατομικών ή συλλογικών φορέων, αλλά τη δυνατότητα αυτοσχεδιασμού πάνω σε δεδομένους στόχους. Οι στρατηγικές, όπως αναφέρει, είναι ταυτόχρονα σκόπιμες (στο επίπεδο των μέσων) και μη-υποκειμενικές διότι φέρουν στοχεύσεις εξωτερικές των μεμονωμένων φορέων. Καθώς οι πρακτικές της βιοεξουσίας επενδύονται ανώνυμα στους θεσμούς δημιουργώντας γραμμές διαίρεσης, σχέσεις καταπίεσης και αποκλεισμού, κώδικες πειθάρχησης, χώρους υποταγής και προπάντων «θέσεις-υποκειμένων», συντάσσουν πολύ συγκεκριμένες δυνατότητες δράσης τις οποίες τα άτομα απλώς «οικειοποιούνται» ως «κινούμενα υπόστρώματά» τους.⁶

Αλλά το σημείο που πραγματικά κόβει τα φτερά κάθε δυνατότητας εμπρόθετου σχεδιασμού, εντοπίζεται στη θέση του περί της *δημιουργικής* πλευράς της βιοεξουσίας. Ο Foucault υποστηρίζει ότι τόσο οι νέες μορφές γνώσης που κατασκευάζει, όσο και τα νέα αποτελεσματικά «μέσα» που υιοθετεί για τον σχηματισμό και τη συσσώρευση της (μέθοδοι παρατήρησης, τεχνικές καταγραφής, διαδικασίες διερεύνησης και έρευνας), παράγουν *θετικά* νέες ταυτότητες, συμπεριφορές και ικανότητες που μορφοποιούν την υποκειμενικότητα· ότι, δηλαδή, τα άτομα αναπτύσσουν μια αίσθηση του εαυτού τους, ακριβώς μέσα από τις διάφορες «τεχνικές του εαυτού» που τους ασκούνται και τις διαδικασίες που

μετατρέπουν το σώμα τους σε αντικείμενο συλλογικών προδιαγραφών.⁷ Όπως, δηλαδή, και στο πρώιμο έργο του, ισχυρίζεται ομοίως ότι δεν υπάρχει μια «πρώτη», «ειδολογική» ή «αυθεντική» φύση του ανθρώπου πάνω στην οποία η βιοεξουσία ασκείται για να την «στρεβλώσει» ή να την «αλλοιώσει»: «[τ]ο άτομο», με τα λόγια του, «δεν πρέπει να ειδωθεί ως κάποιου είδους στοιχειώδους πυρήνα, πρωτογενούς μορίου, πολλαπλού και αδρανούς υλικού πάνω στο οποίο η εξουσία προσκολλάται ή έναντι του οποίου επιτίθεται» (Foucault 1980: 98)· η ενθαδική του «ύπαρξη», αυτή ακριβώς που συντίθεται από την εγγάραξη στο σώμα του λόγου της εξουσίας, προηγείται *a priori* της όποιας «ουσίας» του, για να εκφράσω τη θέση του με Χαϊντεγγεριανό τρόπο.⁸

Υποκειμενοποίηση και Υποταγή

Η υπόθεση του Foucault, βεβαίως, περί μιας άμεσης και αναμφίλεκτης σχέσης μεταξύ υποκειμενοποίησης (subjectification) και υποταγής (subjection) δεν έχει επικριθεί μόνο δεόντως, αλλά και δικαίως: καθώς κατανοεί την εξατομίκευση ως μια μορφή αυτοεγκλωβισμού και αντικειμενοποίησης του ανθρώπου, υποκαθορίζει σαφώς τη δυνατότητα αναστοχασμού των ατόμων πάνω στις κοινωνικές πρακτικές που συμμετέχουν, και μειώνει ολοφάνερα κάθε προοπτική διακοπής των γραμμών εξουσίας που τα περιβάλλουν. Δεν είναι τυχαίο απ' αυτή την άποψη, ότι ακόμα και εχθρικές κριτικές, όπως αυτή του Jürgen Habermas, δεν είναι διόλου αδικαιολόγητες. Αν οι σχέσεις εξουσίας/γνώσης, όπως χαρακτηριστικά αναρωτιέται ο τελευταίος, διαπλέκονται με την ίδια την αυτοκατανόηση των δρώντων, «γιατί», εν τέλει, αυτοί θα πρέπει να εναντιωθούν, αντί να υποταχτούν, στις σχέσεις που τους γέννησαν;⁹

Ο Foucault, βεβαίως, αναπτύσσει και την αντίρροπη στην επένεργεια της εξουσίας έννοια της *αντίστασης*, την οποία κατανοεί ως μια «φυγοκεντρική κίνηση, μια ανάστροφη ενέργεια, μια αποφόρτιση» (Foucault 1980: 138), θέλοντας μ' αυτό να δηλώσει ότι οι τριχοειδείς πρακτικές της εξουσίας συνοδεύονται αέναα από αντίστοιχα πολλαπλές μορφές αντενέργειας.¹⁰ Η κατηγορία της αντίστασης, ωστόσο, δεν αρκεί από μόνη της για να επαναδιατυπώσει το καθεστώς του εγκλωβισμού που οι νεωτερικές κοινωνίες προσφέρουν στον σύγχρονο άνθρωπο. Καθώς ο ιστός της εξουσίας, σύμφωνα με τον ίδιο τον Foucault, είναι «πάντοτε και ήδη παρών» (Foucault 1980: 141), οι στρατηγικές της αντίστασης δεν μπορεί παρά να είναι *πάντοτε* και *ήδη* συγχωνευμένες μ' αυτόν, και συνεπώς εγκλωβισμένες στο μεγάλο οικοδόμημά του. Η αντίσταση, δηλαδή, φαντάζει περισσότερο ως μια ανακλαστική αντίδραση στην πρακτική του καταναγκασμού την οποία στο τέλος ανατροφοδοτεί, παρά ως μια ανατρεπτική κίνηση με δύναμη επηρεασμού της δομικής της διάρθρωσης.¹¹

Αυτοσυγκρότηση και Κυβερνησιμότητα

Θεωρώ, ωστόσο, ότι ο Foucault στα τελευταία έργα πριν το θάνατό του –και μ' αυτά εννοώ τον 2ο και τον 3ο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (αρχικές εκδόσεις 1984)– επιχειρεί την υπέρβαση του πλαισίου της βιοεξουσίας όταν επεξεργάζεται τη δυνατότητα μιας αυτοσυγκροτούμενης υποκειμενικότητας. Κάθε πρόσωπο, όπως αναφέρει, έχει καθήκον να γνωρίζει την ταυτότητά του και μέσα από μια διεργασία «αυτογνωσίας» να εντοπίζει τα λάθη, τους πειρασμούς και τις επιθυμίες του· αλλά αυτή η «τέχνη της ύπαρξης» μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας *ενστόχαστης* και *εκούσιας* προσωπικής παρέμβασης, με την οποία το άτομο «όχι μόνο ορίζει τους κανόνες μιας ορισμένης ηθικολογικής διαγωγής, αλλά επιδιώκει να ... τροποποιηθεί ως προς την ενικότητα του είναι του, και να μετατρέψει τη ζωή του σε ένα έργο που διέπεται από ορισμένες αξίες και ανταποκρίνεται σε ορισμένα κριτήρια ύφους» (Foucault 2013: 18).¹² Θεωρεί δε αυτή τη «σχέση προς εαυτόν», ως μια δυνατότητα ενύπαρκτη στη *μορφική* σύσταση του υποκει-

μένου ως τέτοιου και συνεπώς ως εξέχον και αναπόδραστο κομμάτι της συγκροτησιακής του δομής.¹³

Στη βάση ακριβώς αυτή, ο Foucault προχωρά στη σύνταξη μιας γενεαλογίας μοντέλων αυτοσυγκρότησης που διερευνούν τις ιστορικές μορφές και τις τεχνολογικές τροπικότητες αυτής «της σχέσης προς εαυτόν», μια γενεαλογία που στέκεται παράλληλα με αυτήν των καθεστώτων εξουσίας/γνώσης του πρότερου έργου του.¹⁴ Εν συντομία, αυτή αναπτύσσεται σε τέσσερις γενικές φάσεις: την αρχαία και ελληνιστική εποχή, όπου η «προβληματοποίηση» της εαυτότητας προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα της «επιμέλειας εαυτού», της *μέριμνας*, δηλαδή, του ίδιου του υποκειμένου να καθορίζει ενεργά και με δικά του μέσα τις συνθήκες ιδιοσυστασίας και μεταμόρφωσής του.¹⁵ τον χριστιανικό κόσμο, στον οποίον οι δομές της θεολογικής εξουσίας και η κανονιστικότητα που τις συνοδεύει (δογματική έκφραση της αλήθειας που καταδικάζει τη σάρκα εισάγοντας πάνω της υπό την απειλή της τιμωρίας ή της εισβολής ενοχών την προοπτική της εσωτερικής κάθαρσης και της μεταμέλειας), συμφύονται με το κάλεσμα για ανεύρεση του αγαθού στο βάθος της ίδιας της ανθρώπινης εσωτερικότητας μέσα από την αναστοχαστική αυτοσυνειδησία και τη γνωστική αναλυτική των σκέψεων.¹⁶ τη νεωτερική τεχνολογία του εαυτού η οποία συνδέεται κατ' εξοχήν με τον Καρτεσιανό δυϊσμό νου και σώματος καθώς προτάσσει ένα «αυτοκρατικό» υποκείμενο που 'χει τη δυνατότητα αποδέσμευσης από τις ετερόνομες επιταγές του σώματος και τις παραδοσιακές μορφές ζωής ως συνθήκη υπευθυνότητας κι αυτοβεβαίωσής του.¹⁷ και τέλος, την υστερονεωτερική εποχή του νεοφιλελεύθερου *homo oeconomicus*, ο οποίος πλέον δεν ερμηνεύεται μόνο ως το παθητικό ενεργούμενο των εξουσιαστικών μηχανισμών, αλλά και ως ο ενεργός δρών μιας εγωκεντρικής, έστω, στάσης και συμπεριφοράς που διαπνέεται από τις αρχές της οικονομικής απόδοσης και λειτουργικότητας.¹⁸

Η γενεαλογία αυτή, δείχνει σαφώς ότι ο ύστερος Foucault, μέσω της παροχής μιας δυνατότητας επιλογής του βίου και των αντίστοιχων σε αυτή τεχνικών διάπλασης του εαυτού, επιχειρεί όντως να διατυπώσει μια προοπτική ελευθεριακού αυτοπροσδιορισμού του υποκειμένου και συνεπώς να εδραιώσει τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής ή ακόμα και καινοφανούς διερμήνευσης των εντολών που απαρτίζουν τις υφιστάμενες θεσμικές διαδικασίες.¹⁹ Επιτυγχάνει όμως τον στόχο του; Δυο σκέψεις επ' αυτού.

Κατ' αρχάς, καθώς ο Foucault αποδεσμεύει την ενύπαρκτη στο υποκείμενο δυνατότητα του ελευθεριακού αυτοπροσδιορισμού από κάθε ηθική τελεολογία, αφήνει τον τρόπο σχεδίασης και διευθέτησης του ατομικού βίου περιεχομενικά απροσδιόριστο.²⁰ Και πράγματι· η αυτονομία για την οποία μιλά, δεν συνδέεται με την πρόταξη ενός ορισμένου τρόπου ζωής, κατά την έννοια που υπαγορεύουν οι διάφορες ηθικές του αγαθού, ούτε και, βεβαίως, διέπεται από έναν υπερβατολογικό, και συνεπώς ομοιογενή, κανονιστικό κώδικα, κατά τα πρότυπα της ηθικής αυτονομίας του Kant. Είναι, αντίθετα, η Νιτσεϊκού/Βεμπεριανού τύπου *αισθητική* αυτονομία που συνίσταται στην συνειδητοποιημένη μεν αλλά εθελοντική επιλογή μιας μορφής (ενός 'στυλ' και ορισμένου 'ύφους') ζωής απλώς «διαφορετική[ς] από εκείνην των 'πολλών'» (Foucault 2013b: 56).²¹ Δηλώνοντας όμως μια συγκεκριμένη τροπία της ηθικής ζωής που μπορεί να διενεργηθεί με πολλαπλούς τρόπους, ο Foucault αφήνει την απόφαση για άρνηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, στην αυθαίρετη πρωτοβουλία του σύγχρονου υποκειμένου. Χρειάζεται, συνεπώς, ένα επιπρόσθετο θεμελιωτικό βήμα προκειμένου να υποστηρίξει ότι το υποκείμενο οφείλει να αντισταθεί, αντί να ενσωματωθεί, στις κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες πρακτικές.

Κατά δεύτερο λόγο, πρόκειται πράγματι περί «απόφασης», περί της αυθαίρετης, έστω, επιλογής που διενεργεί μια βολονταριστική θέληση; Αναλύοντας τη νεοφιλελεύθερη φάση, ο ίδιος ο Foucault, χαρακτηρίζει τις υστεροκαπιταλιστικές κοινωνίες της Δύσης ως κοινωνίες ενός *καθολικού ελέγχου*, προεκτείνοντας το μοντέλο της φυλακής στο σύνολο του δημόσιου θεσμικού χώρου (σχολεία, νοσοκομεία, εργοστάσια, στρατιωτικές ακαδημίες, οικοτροφεία, κ.λπ.).²² Προσθέτει δε, ότι αυτός ο χώρος δεν λειτουργεί τόσο δια της εξόφθαλμης καταπίεσης και του αποκλεισμού, όσο δια *έμμεσων, αθέατων* και

συγκεκριμένων μορφών επιτήρησης που εγγράφονται αδιόρατα στο νου και το σώμα των ατόμων για να συστήσουν στο ατομικό εγώ μια αυτοματοποιημένη νοητική λειτουργία κι έναν άδηλο σωματικό συντονισμό και ως εκ τούτου ένα νέο *προσυνειδητό* καθεστώς αυτοαστυνόμευσης, αυτορρύθμισης και αυτοελέγχου.²³ Αυτό που λέει ο Foucault, δηλαδή, είναι ότι καθώς ριζώνει σε ασύνειδους μηχανισμούς της ψυχικής ιδιοσυστασίας του ατόμου, το νεοφιλελεύθερο καθεστώς της «κυβερνησιμότητας» (governmentality), όπως το ονομάζει, *συμπεριλαμβάνει* το υποκείμενο επί του οποίου ασκείται, συμφύοντας υπόρρητα τις τεχνικές υποκειμενοποίησής του με τις τεχνικές υποταγής του.²⁴ Στη βάση αυτή, όμως, η κυβερνητική εξουσία φέρεται να κινείται μέσα από τους ίδιους τους ατομικούς δρώντες που εμφανίζονται ως κομιστές ενός ευρύτερου εξωτερικού σκηνικού. Ο υποτιθέμενα ενεργός *homo oeconomicus* δεν είναι παρά η απρόσωπη περσόνα μιας ανώνυμης νεοφιλελεύθερης πρακτικής που έχει ήδη καλλιεργήσει τις προσωπικές του ικανότητες κι επιθυμίες.²⁵ Αυτή η περσόνα, αναμφίβολα δεν «αποφασίζει», καθώς έχει ήδη ενσωματωμένο εντός της τον λόγο του νεοφιλελεύθερου μοντέλου που υποκινεί αδιόρατα τη σχετική διάθεση για εγωκεντρική συμπεριφορά, αυτοσυντήρηση και ορθολογική κυριαρχία. Ο Foucault ορθά επισημαίνει πως η εξουσία δεν μπορεί να εξαιρεθεί καθ' ολοκληρίαν από τις ανθρώπινες σχέσεις.²⁶ Ωστόσο, η εκ μέρους του ανάγνωση του υποκειμένου ως *στόχου* αλλά και ως *φορέα* των τεχνικών ελέγχου, πριμοδοτεί σαφώς τη γλώσσα της πειθάρχησης σε βάρος της ατομικής δυνατότητας.

Σημειώσεις

1. Βλ., Foucault (1987: 87 κ.ε.). Πρβλ., Mouzelis (2008: 22, 171-3), Laclau & Mouffe (1985: 108).

2. Όπως σχολιάζει εύστοχα η Caroline Williams (2001: 164-8, 175-6), ο ρηματικός σχηματισμός είναι, κατά τον Foucault, τόσο το *όριο* του υποκειμένου όσο και η *συνθήκη δυνατότητάς* του.

3. «[Δ]εν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς την αλληλένδετη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε και γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην συγκροτεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας» (Foucault 1979: 27).

4. Αυτός δε ο νέος τύπος «βιο-εξουσίας» που αναπτύχθηκε στην πρώιμη Νεωτερικότητα, ήταν, για τον Foucault, θεμελιώδες συστατικό της εδραίωσης και ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού και του θεσμικού πλαισίου που τον συνόδευε. Η υλοποίηση συγκεκριμένων ικανοτήτων του σώματος που ρύθμιζαν σχεδόν αυτόματα και μηχανικά την ανθρώπινη συμπεριφορά (πρβλ., για παράδειγμα, τον ρόλο που έπαιξε η επιβολή χρονοδιαγράμματος στη χρονική επεξεργασία της δράσης), ενίσχυε την οικονομική χρησιμότητα του υποκειμένου και την εύκολη προσαρμογή του στον παραγωγικό μηχανισμό, την ίδια ακριβώς στιγμή που εξασφάλιζε την πολιτική του ευπειθία. Ο Foucault τονίζει επίσης ότι από το 19ο αιώνα και ένθεν, η βιοεξουσία αρχίζει να μορφοποιεί έναν νέο ρηματικό αστερισμό όταν η πρακτική της πειθάρχησης διαχέεται στην ολότητα του «κοινωνικού σώματος» και διαρρυθμίζει εν συνόλω τον γενικό πληθυσμό μέσω νέων επιστημονικών τεχνικών που διαχειρίζονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του (τα ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας, την υγεία, την αναπαραγωγή, την προσδοκώμενη διάρκεια ζωής, κ.λπ.). Βλ., Foucault (1979: 26, 202-204· 1980: 140-3). Πρβλ., Smart (1999: 172, 193), Williams (2001: 177-80).

5. Βλ., το κεφ. 4.2 στο Foucault (2005), και ειδ. σσ. 115-20, 124-5. Ο Foucault δείχνει πώς η εξουσία αυτή λειτουργεί αδιόρατα, χωρίς καθορισμένη πηγή ή κάποιο ενοποιητικό κέντρο και γενικό προσανατολισμό, σχηματίζοντας ένα υπόγειο «πλήθος... σχέσεων δύναμης», δηλαδή, ένα πλέγμα (οικονομικών, γνωστικών, σεξουαλικών, κ.λπ.) αλυσώσεων, το οποίο διαχέεται σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο πριν αποκρυσταλλωθεί εν μέρει στους νομικούς, διοικητικούς κι εκτελεστικούς μηχανισμούς του κράτους (όπ.π., σ. 115). Πρβλ., Foucault (1979: 215· 1980: 81-92, 95), Fraser (1989: 32), Dean (1999: 174 κ.ε.), Layder (1994: 216), Smart (1999: 177-8).

6. Βλ. Foucault (1980: 93-95, 98· 2005: 118-119). Πρβλ., Hass (1998: 236), Williams (2001: 167), Smart (1999: 174).

7. Οι ίδιοι μηχανισμοί που στη βικτωριανή Αγγλία, για παράδειγμα, πειθάρχησαν τη σεξουαλικότητα (ηθικοί κώδικες, κανόνες ευπρέπειας που δημιούργησαν μια αυξανόμενη απαγόρευση,

λογοκρισία και γενική αποσιώπηση για κάθε τι που αφορούσε το σεξ και την εκδήλωση των αισθήσεων και της ηδονής), ήταν οι ίδιοι μηχανισμοί που πολλαπλασίασαν τις μορφές του λόγου που αφορούσε το σεξ στο πλαίσιο των διάφορων επιστημών (ψυχανάλυση, ψυχιατρική, παιδαγωγική, ανθρωπολογία, εγκληματολογία, κ.λπ.), οι ίδιοι μηχανισμοί, τέλος, που ήταν υπεύθυνοι για την ανάδυση τύπων σεξουαλικής υποκειμενικότητας όπως η «υπερευαίσθητη και σεμνότυφη κυρία της βασιλικής αυλής» ή ο «πουριτανός pater familias». Βλ., Foucault (1979: 149-157· 1980: 23-4, 98, 155· 1983: 208 κ.ε.· 2005: 102, 119). Πρβλ., Smart (1999: 167-168).

8. Ο Foucault επανειλημμένα εκθέτει τον διπλό χαρακτήρα της βιοεξουσίας, το γεγονός ότι αυτή συγκροτεί/σχηματίζει την ίδια στιγμή που καταστέλλει/υπο-τάσσει. Βλ., Foucault (1979: 29-31· 1980: 97 κ.ε.). Πρβλ., Dews (1987: 155-61), Bevir (1999: 66-70), Smart (1982: 136 κ.ε.), Williams (2001: 152 κ.ε.).

9. Βλ., Habermas (1985: 267 κ.ε., 283-4). Παρόμοιες ενστάσεις έχουν εγείρει και οι Nancy Fraser (1989: 19) και Charles Taylor (1984).

10. Η *αντίσταση*, για τον Foucault, δεν είναι μόνο το «μη-αναγώγιμο αντίθετο» της εξουσίας· επειδή ακριβώς υπάρχει μια πληθώρα σημείων εκ των οποίων ασκείται η εξουσία, υπάρχει αντίστοιχα και μια πολλαπλότητα «αποφορτίσεων» της, συνεπώς όχι ένα και μοναδικό σημείο εξέγερσης, μεγάλης Άρνησης ή επανάστασης. Βλ., Foucault (1980: 142 κ.ε.· 2005: 119-120).

11. Όπως πολλοί έχουν σημειώσει, στη θέση περί αντίστασης του Foucault, υφάρχει ένας λανθάνων λειτουργισμός: όπως ακριβώς στον Parsons κάθε «φυγόκεντρη» διαταραχή του συστήματος και κάθε συνακόλουθη «δομική ένταση» θέτει *αυτομάτως* σε κίνηση μια «κεντρομόλο» διαδικασία που αποκαθιστά την ισορροπία, έτσι και στον Foucault οι πρακτικές της εξουσίας και της αντίστασης που τις συνοδεύουν είναι τόσο *συμφυείς* μεταξύ τους που μετατοπίζονται, μεταστεγάζονται και ανασυγκροτούνται σε μια αέναη διαδοχή. Κατά μια έννοια, δηλαδή, η εξουσία δεν μπορεί να λειτουργήσει ή να ανατροφοδοτηθεί χωρίς σημεία αντίστασης. Βλ., Williams (2001: 183, 188-9), Μουζέλης (2000: 91, 94), Mouzelis (2008: 23).

12. Πρβλ., Foucault 1988: 47 κ.ε., 292, Macherey (2010: 162).

13. Η «προβληματοποίηση» της ηθικής διάστασης της προσωπικότητας, η επερώτηση, δηλαδή, πάνω στον τρόπο με τον οποίον το υποκείμενο καλείται να διάγει τον βίο του, αποτελεί βασική προϋπόθεση της παρουσίας του ως τέτοιου. Βλ., Foucault (2013: 13-21, 81).

14. Βλ., Foucault (2013: 13).

15. Βλ., τη συζήτηση του Foucault (2013b) *περί του αιτήματος της κλασσικής ηθικής για απόκτηση αρετών μέσα από την εξάσκηση συγκεκριμένων πρακτικών τελείωσης*.

16. Ο Foucault *επανέρχεται σε διάφορα σημεία του έργου του πάνω στη διαφορά ανάμεσα στην κλασική και την χριστιανική ηθική*. Εκεί που η πρώτη προωθεί και διαρρυθμίζει την ηθική υπόσταση του εαυτού δια της αυτοδιαχείρισης και της αυτοκυριαρχίας, η δεύτερη την προάγει δια του καταναγκασμού και της επιβολής.

17. Βλ., Foucault (2012: 176). Πρβλ., Macherey (2010: 166).

18. Βλ., Foucault (2008: 215 κ.ε., 239 κ.ε., 267 κ.ε., 291 κ.ε.). Πρβλ., Read (2009: 27-28).

19. Βλ., Foucault (2013: 35-36). Πρβλ., Deleuze (2005: 211), Macherey (2010: 165).

20. Βλ., Foucault (2013: 35).

21. Καθόλου αυτό δεν σημαίνει πάντως ότι οι πρακτικές τις εαυτότητας που προκρίνει ο Foucault είναι διαρθρωτικά έτερες εκείνων της πολιτικής ζωής, την οποία και υπονομεύουν. Η αισθητική αυτονομία, κατά την εκτίμησή του, δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην υποχώρηση του πολιτικού πεδίου και προσχώρηση στον ατομικισμό και τον εγωισμό –κι ακόμα λιγότερο ολίσηση προς την Χαϊντεγκεριανή αρνησικοσμία, όπως πιστεύει ο Richard Bernstein (1992: 163-5)–, αφού «[u]πάρχουν [...] κοινωνίες ή ομάδες όπου η σχέση του ατόμου με τον εαυτό του είναι έντονη και ανεπτυγμένη, χωρίς, ωστόσο, οι αξίες του ατομικισμού ή της ιδιωτικής ζωής να είναι υποχρεωτικά ενισχυμένες» (Foucault 2013b: 59-60).

22. Βλ., Foucault (1979: 28· 1980: 194).

23. Αυτές οι αθέατες μορφές επιτήρησης, στηρίζονται κυρίως στις νέες τεχνολογίες στις οποίες έχουν την ευκαιρία να μετέχουν τα άτομα, οι οποίες δια της παροχής τεχνικών γνώσεων συγκεντρώνουν πληροφορίες γι' αυτά. Η τεχνολογία, έτσι, τίθεται στην υπηρεσία του αυτοελέγχου και της καθοδήγησης της συμπεριφοράς των ατόμων. Πρβλ., Lemke (2010: 31-43).

24. Πρβλ., Rose (1999: 3).

25. Πρβλ., Read (2009: 25-36).

26. «[Σ]τις ανθρώπινες σχέσεις, είτε αυτές αφορούν τη λεκτική επικοινωνία, ... είτε τις ερωτικές, θεσμικές, ή τις οικονομικές σχέσεις, η εξουσία είναι πάντα παρούσα... [παρόλο που] είναι ευέλικτη... [και] δεν έχ[ει] παγιωθεί μια για πάντα» (Foucault 1997: 291-292).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Deleuze, G. (2005), *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (1987), *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας.

Foucault, M. (2005), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Δίψα της Γνώσης*, τομ. 1, μτφρ. Γ. Ροζάκη, επιμ. Γ. Κρητικός, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.

Foucault, M. (2012), *Ετεροτοπίες και άλλα Κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (2013), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Χρήση των Ηδονών*, τομ. 2, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. (2013b), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Επιμέλεια Εαυτού*, τομ. 3, μτφρ. Β. Πατσιγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Macherey, P. (2010), *Από τον Καγκιλέμ στον Φουκώ: Η δύναμη των Κανόνων*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον.

Μουζέλης, Ν. (2000), *Η Κρίση της Κοινωνιολογικής Θεωρίας. Τι πήγε λάθος; Διάγνωση και Θεραπεία*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο.

Smart, B. (1999), Michel Foucault: Υποκείμενα Εξουσίας, Αντικείμενα Γνώσης, στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τομ. ΙΙ, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bernstein, R.J. (1992), *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Post-modernity*, Cambridge, U.K., Polity Press.

Bevir, M. (1999), Foucault and Critique: Deploying Agency against Autonomy, *Political Theory*, Vol. 27, No 1, pp. 65-84.

Dean, M. (1999), Normalising Democracy: Foucault and Habermas on Democracy, Liberalism and Law», in Ashenden, S. & Owen, D. (eds.), *Foucault contra Habermas: Recasting the Dialogue between Genealogy and Critical Theory*, London, Sage Publications, pp. 166-194.

Dews, P. (1987), *Logics of Disintegration: Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*, London & New York, Verso.

Foucault, M. (1979), *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*, transl. A. Sheridan, New York, Random House.

Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. & transl. by C. Gordon, Brighton, England, Harvester Press.

Foucault, M. (1983), The Subject and Power, afterword in Dreyfus H. and Rabinow P., *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago, The University of Chicago Press.

Foucault, M. (1988), An Aesthetics of Existence, in L.D. Kritzman (ed.), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984*, transl. A. Sheridan, London & New York: Routledge.

Foucault, M. (1997), The Ethics of the Concern for Self as a Practice of Freedom, in P. Rabinow (ed.), *Ethics: Subjectivity and Truth*, Vol. 1, transl. R. Hurley, New York, The New Press,

pp. 281-301.

- Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*, in M. Senellart (ed.), transl. G. Burchell, New York, Palgrave Macmillan.
- Fraser, N. (1989), *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Habermas, J. (1985), *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*, transl. F. Lawrence, Cambridge, MIT Press.
- Hass, L. (1998), Beheading the King: Foucault on the Limits of Juridical Thought, in L. Langsdorf, S.H. Watson, K.A. Smith (eds.), *Reinterpreting the Political: Continental Philosophy and Political Theory*, Albany, N.Y., State University of New York Press.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso.
- Lemke, T. (2010), Foucault's Hypothesis: From the Critique of the Juridico-Discursive Concept of Power to an Analytics of Government, *Parrhesia*, No. 9, pp. 31-43.
- Layder, D. (1994), *Understanding Social Theory*, London & New Delhi, Sage.
- Mouzelis, N. (2008), *Modern and Post-modern Social Theorizing: Bridging the Divide*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Read, J. (2009), A Genealogy of Homo-Economicus: Neo-liberalism and the Production of Subjectivity, *Foucault Studies*, No. 6, pp. 25-36.
- Rose, N.S. (1999), *Powers of Freedom*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Smart, B. (1982), Foucault, Sociology, and the Problem of Human Agency, *Theory and Society*, Vol. 11, No. 2, pp. 121-141.
- Taylor, C. (1984), Foucault on Freedom and Truth, *Political Theory*, Vol. 12, No. 2, pp. 152-183.
- Williams, C. (2001), *Contemporary French Philosophy: Modernity and the Persistence of the Subject*, London & New York, The Athlone Press.

Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ, 13 - 15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2022
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ
& ΝΑΤΑΣΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ

